

Кучинко М., Златогорський О.

ПОСЕЛЕНСЬКИЙ КОМПЛЕКС ЛУЦЬКА ТА ЙОГО ОКОЛИЦЬ XIV-XVII СТОЛІТЬ

Важливим аспектом вивчення поселенської структури Луцька та його околиць є середньовічні замки. Вони були як державними, так і приватними, тобто перебували у володінні великих феодалів. Попри двоїсту природу, замки-фортеці виконували важливі функції оборони краю від ворогів.

Пізньосередньовічні замки часто споруджувалися на місцях городищ і міст попереднього часу. Традиції будівельної техніки давньоруських дерево-земляних фортець з елементами кам'яної архітектури, знайшли своє продовження у замках XIV-XVII ст. Слід зауважити, що загалом трансформація старих і розбудова нових міст відбувалася на засадах взаємодії в рамках життєво зумовленої пари «замок-місто». Це яскраво помітно на прикладі Луцька. Об'єднання оборонних можливостей замку і міста в єдину систему давали змогу в разі зовнішньої небезпеки підсилювати обороноздатність кожної з них. За умов, коли частими були татарські набіги та міжусобні магнатсько-шляхетські війни, значення замку для міста важко переоцінити. Саме тому і магнати, і міщани дбали про побудову фортець. Потужною була Луцька фортеця. Вона складалася з двох частин – Верхнього та Нижнього замків. Верхній розташовувався на невеликому мисі між ріками Стир і Малий Глушець. З напільної сторони мис захищав глибокий рів. Вважається, що Верхній замок побудований в XIV ст. згідно з розпорядженням князя Любарта Гедиміновича на місці давньоруського дитинця. Однак існує й інша думка. Очевидно, цегляний замок почали споруджувати ще в кінці XIII – початку XIV ст. в часи правління Мстислава Даниловича. На користь такого датування говорить архітектура замкових стін і башт. Так, цегляні стіни замку, які увінчувались спочатку зубцями-мерлонами з щілиноподібними бійницями призначеними для стрільби з лука і арбалета, напівциркульні форми перемичок-бійниць, явно доготичні форми Владичої вежі і навіть ранньоготичні форми нижніх ярусів Воротньої і Стирової веж дозволяють віднести спорудження цегляного замку до часу, коли вогнепальна зброя ще не застосовувалась. Про час закладки Луцького цегляного замку може свідчити і матеріал замкових стін, дуже подібний до матеріалу вежі в м. Кам'янці на Берестейщині, датованої 1271-1289 рр. [Кучинко, 2009, с.159].

Стіни і вежі Луцького замку змуровані з жолобчастої цегли розміром 27-29 x 12-13 x 7-8,5 сантиметрів. Цегла різнокольорова, що обумовлено застосуванням для її виготовлення різних сортів глини і різними температурами випалу. В такий спосіб отримана світложовта, червоновохриста, глазурована сірувато-зелена і перепалена червоно-чорна цегла. Кладка з такої цегли декоративна. Розчин кладки вапняно-піщаний, світлий, сіро-кремовий. Товщина горизонтальних швів 2,5-3 сантиметра. Зубчасті стіни замку утворюють неправильний багатокутник. У їх верхній частині були амбразури. Загальна довжина стін сягає понад 240 метрів, товщина – більше метра, висота – 12 метрів. Фундамент викладений з дикого необробленого каменю.

Привертає увагу В'їзна (Воротня) башта заввишки 28 метрів. В її нижній частині є проїзна стрільчаста арка з двома масивними контрфорсами. Над нею намічені дві декоративні напівкруглі арки. Вище аркатури знаходились вікна. З північної сторони на замкових мурах розташована Владича башта, заввишки 13,5 м, названа так тому, що поруч з нею стояв палац «владики» – єпископа. У південно-східному куті замку стоїть башта Свидригайла або Стирова, яку для прикладу ми і охарактеризуємо. Це п'ятиярусна прямокутна споруда заввишки 27 м і розміром 10 x 9,5 м. Товщина стін у першому ярусі близько 3 м, а в другому і третьому – 2,3-2,5 м, в четвертому – 1,1 м, в п'ятому аттиковому – 75 см, а на рівні зубців аттика – 43 см.

За типом Луцький замок належить до романських фортець з елементами готики. Башти були посилені контрфорсами, верх їх увінчували зубці-мерлони. Всі три башти в плані чотирикутні. В середині XVI ст. на баштах у Верхньому замку з'явилися ренесансні аттики обрамлення вікон, хоча ворота і портал зберегли свій готичний стиль. Вздовж замкових стін в декілька рядів розташовувались бійниці. На території Верхнього замку в цей період функціонувала (ще за княжої доби) церква Івана Богослова, а також зведені пізніше цегляний палац та владичий дім.

Нижній замок за розмірами був більшим, ніж Верхній. В ньому нараховувалося 4 кам'яних і 4 дерев'яних башти. Як зауважують дослідники, протягом тривалого часу стіни Окольного замку були дерев'яними. Лише наприкінці XV – на початку XVI ст. розпочалася реконструкція Нижнього замку і будівничі почали зводити й цегляні мури. За інвентарями 1545, 1552 і наступних років половина стін Окольного замку була мурована, а половина з дерева [Шкоропад, Златогорський, Баюк, 2008, С.90].

Важливу роль в захисті міста в XV – середині XVII ст. відіграли храми, які поруч із сакральними, виконували і оборонні функції. Храми-твердині, як стверджує Є.Ковальчук, або самостійно виконували свої функції або входили до систем міських укріплень чи монастирських комплексів. В системі міських

укріплень вони входили до другої і третьої лінії оборони міста. Перша і друга лінія укріплень підходила до місця, де стоїть Луцька синагога кінця XIV-XV ст., що свідчить про існування тут твердині часів князя Вітовта. Первісно синагога була однією з оборонних ланок кільця Окольного замку. Це – прямокутна цегляна будівля з великими віконними пройомами, перекритими лучковими арками. З південного заходу до приміщення примикає квадратна в плані п'ятиярусна вежа з бійницями. Облаштування другої лінії оборони Луцька тісно пов'язане з об'єктами, які споруджувалися наприкінці XIV – початку XV ст. Це – комплекс Домініканського монастиря, заснованого 1390 р. та Покровська церква XV ст. На початку XV ст. можливо, існувала вже третя лінія зовнішньої оборони укріплень міста Луцька, яка проходила вздовж берега Стиру. Про це могло б свідчити спорудження за межами другої лінії укріплень в 1427 р. Вірменської церкви. Як свідчать архітектурно-археологічні дослідження, до половини XVII ст. майже всі храми Луцька були пристосовані до оборони. Це – костел Святої Трійці, костел Єзуїтів, Братська церква, церква Воздвиження Чесного і Животворящого Хреста Господнього. Ансамбль споруд Луцького Хрестовоздвиженського братства складається з Хрестовоздвиженської церкви і приміщень Братського монастиря. Хрестовоздвиженська церква (1619-1622 рр.) головний храм Луцького братства мала яскраво виражений оборонний характер. Це один з ранніх зразків трансформації дерев'яного зодчества в кам'яне, зокрема, традиційного типу дерев'яного тризрубного, трьохкупольного храму. Притвор мав вигляд оборонної башти зі сходами, які вели до зводу [Kowalczyk, 2004, S.83]. Серед оборонних будівель культового призначення в окрему групу виділяються церкви-фортеці з вежами. Таким, зокрема, був Луцький костел Святої Трійці, на кутах якого розміщувались чотири башти.

Паралельно із зміцненням оборонних структур в XV-XVII ст. відбувалась розбудова міста за рахунок збільшення житлових, господарських та виробничих споруд. Набули розвитку ремесло, внутрішня та зовнішня торгівля, про що свідчать археологічні пам'ятки. В 1432 р. Луцьк одержав право самоврядування – магдебургію [Історія Волині, 1988, с.14].

Окремої уваги заслуговує розгляд пам'яток житлово-господарського та громадського призначення. Судячи з архітектурно-археологічних досліджень, забудова міста була досить-таки щільною. У Верхньому замку, площа якого була всього 1 га, існувала церква Івана Богослова, княжий палац, владичий будинок та різноманітні підсобні будівлі. Що ж до Окольного замку, то структурна сутність його впродовж середньовіччя мало змінилась з княжих часів. В ньому мешкали, головним чином, заможні родини, які утримували своїм коштом у належному стані укріплення як Верхнього, так і Нижнього замків.

Середмістя ж розташовувалось за межами Нижнього замку на пагорбі площею близько 1 га. Він утворився з поступових нашарувань внаслідок формування тут ремісничих кварталів і ринкового майдану. З культурними нашаруваннями XIV-XV ст. пов'язані рештки дерев'яних будівель ремісничого кварталу. Серед них – двокамерне житло каркасно-стовпової конструкції, яке, очевидно, водночас слугувало майстернею ювеліра. В середині його знайдені шматки тиглів для плавки кольорових металів, а також мідний та свинцевий шлаки. Цікавим є зрубне житло та пивниця, що становили садибу шевця, відкриті на вул. Драгоманова. Зруб поставлений з чотиригранних брусів, з'єднаних на кутах у так званий «замок». Судячи із знахідок, дах був дерев'яний, гонтовий. Оригінальна конструкція стін продовжена в пивниці. Тут кутові дубові стовпи з'єднувалися поперечними балками, що притискали до ґрунтових стін обшивку з клиноподібних у перерізі дубових дощок, які заходили одна на одну по типу риб'ячої луски [Терський, 1998, С.18].

Добре характеризують міську забудову XIV-XVII ст. археологічні пам'ятки, відкриті на розі вулиць Данила Галицького і Кафедральної. Тут на глибині 1,8-2,5 м від сучасного рівня вдалося дослідити більш як десятиметровий відрізок старої міської вулиці, завширшки 4,5-5 м, що тягнулася з північного сходу на південний захід. Вона була впорядкована, мала настил, що складався з колотих дубових і соснових дощок завширшки 20-25 см і завтошки 10-15 см, укладених впоперек на повздовжніх дерев'яних колодах. На рівні дороги знайдено різноманітні дрібні речі і фрагменти сіролощеного та чорнолощеного посуду XVI-XVII ст. Очевидно, цим часом можна датувати й саму вулицю.

З лівого боку до неї прилягало наземне зрубне житло розміром 3,4x4,0 м з дерев'яною підлогою і піччю в правому, від входу куті. В житлі знайдено залізне свердло, кресало овальної форми для добування вогню, кістяний двосторонній гребінь, фрагменти чорних горщиків, а також східних чашок-піал, оздоблених ззовні і всередині зеленим рослинним орнаментом.

З південного боку до описаного житла прилягав господарських погріб розміром 2,8x3,6 м і завглибшки 1,6 м з дерев'яними сходами завширшки 1 м у вигляді двох похило поставлених колод з пазами, в які було припасовано шість обгорілих дощок. Основу льоху становили чотири колоди, на кутах і посередині яких у спеціально видовбані отвори були вставлені стовпи, що підтримували дощату обшивку стін погребу і його перекриття. І дошки, і стовпи обгоріли внаслідок пожежі. Біля північної стіни на рівні долівки стояла дерев'яна бочка діаметром 0,7 і висотою 0,5 м, стягнута дерев'яним обручем, з добре збереженим дном з суцільної дошки, в якій знаходилися шматки щільників з бджолиним медом, а в південному куті – рештки вуликів-колод з

бджолиними сотами. Серед речових знахідок були фрагменти сіро глиняних горщиків, залізні ковані цвяхи, частини кінської зброї.

На північний захід від зрубного житла було виявлено ще одну господарську будівлю. Судячи із залишків дерев'яної підлоги, розміри її були 3x4,20 м. В трьох кутах споруди збереглися рештки дерев'яних стовпів діаметром 0,3 м з пазами, в які вставлялися торцями дошки, що становили стіни. Водночас стовпи мали підтримувати дах. В південній стіні, між двома стовпами знаходився дерев'яний поріг від входу. Будівля була поділена на дві частини. В меншій, східній виявлено перетлілу просяну солому і полови, а в більшій – рештки органіки. До речі, за західною стіною виявлено значний спресований шар перегною, що говорить про функціональне призначення споруди – хлів. Поблизу будівлі знаходилась яма, заповнена кістками рогатої худоби, свиней, курей та фрагментами середньовічної кераміки. Гадаємо, що будинок, погріб і хлів становили садибу луцького міщанина XV ст. [Кучинко, Воскобойник, 1996, С.9].

Цікава прямокутна споруда випадково виявлена нами в котловані під сучасний будинок по вул. Караїмській. Від неї залишився зруб розміром 7,7x8,3 м, орієнтований за сторонами світу. Це мала бути велика будівля. Поруч знайдено різнокольорові пічні кахлі, частина скляного келиха, іграшка у вигляді пташки та фрагменти горщиків і поливних глеків XV-XVI ст.

Надзвичайний інтерес викликає об'єкт, пов'язаний з духовною культурою лучан, відкритий на вул. Драгоманова №13. Тут на глибині 4,0-4,5 м луцькими археологами розкопано дерев'яну основу тризрубної церкви та дзвіниці. Дослідження показали, що храм мав загальну довжику 7 м і був збудований з тесаних прямокутних у перетині брусів, з'єднаних «в замок» з випуском кінців. До центрального зрубу – нави, що мала розміри 4,3x4,2 м із заходу і сходу прилягали два менших зруби розмірами 1,5x1,5 м, – вівтар і бабинець. Дзвіниця каркасно-стовпової конструкції, прямокутна розміром 3,0x3,0 м. Виявлений тризрубний храм є одним з найдавніших. Цінність цих споруд у тому, що вони поєднують будівництво XII-XIII та XVI-XVII ст. Поруч знаходився цвинтар, на якому було досліджено 19 поховань [Сайчук, 1993, с.146-147]. Крім названої, в середмісті існувала церква Св.Покрови, церква, яка пізніше використовувалась як костел Св.Якова, церкви Св.Духа та Св.Миколи [Терський, 1998, С.19].

Мешканці середньовічного Луцька займалися сільським господарством, про що свідчать частини дерев'яного плуга – залізний леміш і різак-чересло, серпи, залізні окуття дерев'яних заступів та кам'яні жорна, зерно проса, ячменю, пшениці та бобові. Про роль тваринництва в господарстві лучан говорять, як згадані вище хліви, так і остеологічні рештки великої та дрібної рогатої худоби і свиней. Про заняття вівчарством свідчить і знахідка ножиць

для стрижки вовни. Займалися лучани і бджільництвом, про що говорять рештки обгорілих вугликів та щільників з медом, а також рибальством, засвідченим залізними гачками.

Попри аграрний характер міста, основним заняттям лучан були ремесла і торгівля. Розвинутим було ковальське ремесло, що видно із залізних знарядь праці, інструментів, побутових виробів та озброєння. Останнє репрезентоване мечами, сокирами, вістрями списів і стріл, шпорами, кінськими вудилами тощо, які побутували в XIV-XVII ст. Мало місто деревообробне ремесло, представлене залізними сокирами, долотами, а також згадуваними вище дерев'яними будівлями, рештками настилу вулиці, бочками, цебрами та іншим реманентом. Розвивалось і гончарство, представлене численними сіролощеними горщиками, мисками, кухлями, сковорідками [Шкоропад, Златогорський, Баюк, 2008, с.93-95]. Представляє інтерес склад посуду гончара XV ст., виявлений на лівому березі Стиру, навпроти парку ім.Лесі Українки. До XIV-XVII ст. належать пічні кахлі з замку та міста. Про наявність ювелірного ремесла свідчать майстерня та уламки тиглів XV ст., мідний і свинцевий шлак, фрагменти ливарної форми, виявлені в середмісті. Про обробку шкіри і пошиття взуття говорить його велика колекція, в середмісті, де існував у XIV-XVI ст. шевський квартал.

Як і в кожному місті, велику роль у житті пізньосередньовічного населення Луцька відігравала торгівля. Вже в 1379 р. в Грамоті князя Любарта Гедиміновича було підтверджено складське право в Луцьку, суть якого полягала в тому, що всі торгові валки, які проходили по Луччині, зобов'язані були заїжджати в місто для торгівлі. В той час неподалік замку на Стиру, в районі Плитниця, функціонувала торгова пристань. Вже в XIV ст. розвивалась торгівля зі Сходом. Свідченням цього є залізне кресало з бронзовою ручкою у вигляді двох стилізованих звірів (гепардів), які кусають свої хвости. Про це ж свідчить і знахідка мідної візантійської монети Іоана IV Контакузина (1341-1355). Про торгівлю з Золотою Ордою говорять численні фрагменти розписної східної кераміки в замку та середмісті. Активними були торгові відносини Луцька і з Заходом, про що свідчать як археологічні, так і нумізматичні знахідки. Унікальним є човен-моноксила, випадково виявлений нами в р.Стир біля так званого «Тешиного язика» на сучасній вулиці Глушець. Він залягав похило в намулі поблизу правого берега річки. Його ніс знаходився на глибині близько 3 м від рівня плеса, а корма виглядала з води, що й дозволило помітити її. Після розчистки від намулу з'ясовано, що він був видовбаний з цілого стовбура дуба і мав коритоподібну форму. Довжина його сягала 13 м, а максимальна ширина – 2,5 м. Всередині човен був скріплений десятьма поперечними шпангоутами з дубових, квадратних у розрізі брусків. Останні прикріплювалися до бортів і днища за допомогою дерев'яних чопів. За типом

це так званий «козацький дуб», який датується XVI-XVII ст. Про його дату можуть свідчити і знахідки в ньому пальчастої цегли-литовки та розбитого керамічного горщика, аналоги якому знаємо з пізньосередньовічних шарів міста. Можливо, що човен був вантажно-торговим судном, яке з невідомих причин затонуло в Стиру.

Про високий рівень розвитку торгівлі в місті того часу свідчать і монетно-речові скарби, до складу яких входили чеські, польські, литовські та монети деяких інших європейських держав. Три скарби цього часу були виявлені в різних частинах міста. На один з них було натраплено 1894 року. Він був колись загорнутий у тканину і складався з празьких та литовських монет, первісна кількість яких залишилась нез'ясованою. Відомо лише, що з усього скарбу в 1901 році до Київського церковного музею було передано 2 празькі гроші Вацлава IV (1378-1419) і 160 литовських денаріїв з гербом типу «колюмна» – хрест зі списом. До другого скарбу, знайдено в 1898 році, входило 8 празьких грошей Вацлава IV, 14 литовських денаріїв з гербом типу «колюмна» і 3 польські напівгроші Владислава II Ягайла (1386-1434). Нарешті на третій було натраплено 1898 року в садибі Слюсаревського. Скарб знаходився в глиняному горщику і містив 2 срібні підвіски – сережки та кілька фунтів литовських денаріїв названого вище типу «колюмни». Враховуючи, що вага кожної з цих монет сягала близько 0,30 грам, їх мало бути в горщику кілька тисяч [Кучинко, Кучинко, 2007. С.109]. Щодо литовських денаріїв з гербом типу «колюмна» – спис з хрестом, то існує думка, що вони карбувалися князем Вітовтом Гедиміновичем у 1384-1388 роках у Луцьку. Ще один скарб був знайдений 1898 року в садибі, що межує з замком Любарта. Він містився в невеликому горщику, і нараховував кілька сотень польських і литовських напівгрошей, карбованих Олександром Ягеллончиком у 1492-1506 рр. та кілька екземплярів, випущених в часи правління Яна Ольбрахта (1492-1501). [Кучинко, Кучинко, 2007, С.128].

Серед пізньосередньовічних пам'яток регіону, які становили поселенський комплекс, найчисельнішими були села. Зазвичай оборонних укріплень вони не мали. Єдиним оборонним пунктом неподалік міста Луцька є замчище, яке є рештками пізньосередньовічного замку на південно-західній околиці села Крупа. Замок розміщений на рівній ділянці мису першої надзаплавної тераси правого берега р.Стир на висоті близько 16 м над рівнем заплави. В плані він близький до квадрату зі сторонами завдовжки 80 м. Частково зберігся цегляний вал заввишки 2 м. Він добре помітний з східної, але значно гірше – з південної сторони укріплення. В обох кінцях східної стіни замку на валу знаходяться два бастіони у формі зрізаного конусу і з заглибленим кратероподібним верхом. З східної ж сторони добре видно рів завглибшки 3-4 м. З інших сторін він ледь помітний. Внутрішня територія

замчища інтенсивно ореться. На поверхні ґрунту у великій кількості трапляються уламки цегли, шматки гутного скла давнього походження та фрагменти пізньосередньовічного посуду. За археологічним матеріалом замчище датується XV-XVII ст. [Конопля, Іванівський, 1997, С.41].

Про села писемних згадок обмаль. Лише близько десяти згадуються в різних документах XV-XVI ст. Зокрема, в 1450 р. назване с.Сирники. Під 1526 р. згадане с.Підгайці, в 1545 р. є згадки про сс. Баїв, Боратин, Забороль, Лище і Княгинінок (нині Маяки). Насамкінець, в 1570 р. назване с.Романів, а в 1577 р. – с.Ратнів [Історія міст і сіл, 1970, с.414-455]. Разом з тим, доводиться констатувати, що сільські поселення XV-XVII ст. вивчені слабо. Навколо Луцька сліди таких сіл виявлені в с.Буяни, Вигуричі, Воротнів, Гнідава, Коршів, Несвіч, Промінь та інших пунктах [Конопля, Івановський, 1997, с.7-18, 31-32, 57-60]. Майже всі села розташовувалися на берегах рік, струмків та інших водойм. Вони займали площу 1-2 га, як в сс. Забороль, Буяни, Білосток та ін. або й більшу, 3-4 га, наприклад, сс. Гнідава, Рованці, Баїв, Промінь, Несвіч. На них археологами виявлено рештки житлових і господарських будівель, які загалом майже не відрізняються від рядових споруд цього типу в Луцьку.

Археологічні матеріали з поселень свідчать, що основним заняттям селян було землеробство і скотарство. Про це говорять як знахідки залізних лемішів і чересел, серпи, кам'яні жорна, так і знахідки кісток великої рогатої худоби, коней, свиней і птахів. Розвивалися різні ремесла, такі як ковальське, засвідчене залізними виробами, гончарне, підтверджене посудом, а також деревообробне, шевське, кушнірське та інші ремесла.

Хоч і не в такій мірі як місто, села теж були залучені в сферу торгівлі. Це засвідчують як писемні, так і нумізматичні джерела. Зокрема з документу, датованого 1545 роком під назвою «Вирок урядових ревізорів у справі за скаргою луцьких міщан на шляхту Луцького і Володимирського повітів про незаконне стягнення мита з купецтва в шляхетських маєтках з переліком новостворених і усталених здавна митниць» довідуємось, що на південний захід від Луцька – митні пункти були в с.Гірка Полонка та Несвіч.

Про розвиток товарно-грошових відносин в селах, що знаходились неподалік від Луцька, свідчать і монетно-речові скарби XIV-XVII ст. Одним з найраніших, який відноситься до XIV ст. був скарб срібних празьких грошей, знайдений в селі Яровиця (нині район вулиці Івана Франка в Луцьку). Викликає інтерес великий монетний скарб, який був знайдений 1897 року в с. Пилганів (нині с.Промінь). Він знаходився в глиняному горщику і містив 400 празьких грошів Вацлава IV (1378-1419), 800 литовських денаріїв з гербом типу «колю мни» – хрест із списом і 1 галицько-руський напівгрош Владислава II Ягайла (1386-1434). Цей скарб підтверджує паралельне

функціонування на досліджуваній території двох найпопулярніших у XIV-XV століттях валют: празьких грошей і литовських денаріїв [Кучинко, Кучинко, 2007, С.109]. Траплялись також скарби монет, що ходили тут у XVI столітті. Досить великий монетний скарб був знайдений в с.Гнідава 1934 року. Він знаходився в глиняному горщику і складався з 25 литовських напівгрошів Олександра Ягеллончика, 266 напівгрошів Сигізмунда I Старого (1506-1548) та 380 напівгрошів і 10 литовських грошів Сигізмунда Августа (1548-1572). Там же був виявлений ще один монетний скарб. Він знаходився в глечичку з вушком і складався з 168 литовських напівгрошів Олександра Ягеллончика та 520 таких же монет Сигізмунда I Старого [Кучинко, Кучинко, 2007, С.113].

Отже, аналіз архітектурних, археологічних, нумізматичних та писемних джерел, дозволяє стверджувати, що і в XIV-XVII ст., тобто в русько-литовському і польському періодах історії Волині місто Луцьк та прилеглі до нього села становили міцний суспільно-економічний комплекс. Він відзначався значним розвитком сільського господарства, ремесла і торгівлі. Духовні потреби населення забезпечували численні храми, а захист від ворожих нападів – потужні оборонні замки і фортеці. Отож не випадково саме Луцьк був обраний для проведення з'їзду європейських монархів 1429 року.

Література:

1. Історія Волині. – Львів, 1988. – 238 с.
2. Історія міст і сіл УРСР: Волинська область. – К., 1970. – 476 с.
3. Конопля В., Іванівський В. Нові пам'ятки археології Настир'я (Луцький район). – Львів, 1997. – 142 с.
4. Кучинко М.М. Історія населення Західної Волині, Холмщини і Підляшшя в X-XIV століттях. – Луцьк, 2009. – 528 с.
5. Кучинко М.М., Воскобойник Л.М. Звіт про розкопки в місті Луцьку (Старе місто) в 1996 році // Науковий архів Луцького державного історико-культурного заповідника. – 1996/30. – 46 с.
6. Кучинко М.М., Кучинко З.М. Давні та середньовічні скарби Волині.– Луцьк, 2007. – 172 с.
7. Сайчук Б.Т. До питання про локалізацію церкви Іоанна Хрестителя на Луцькому Ринку // Велика Волинь: минуле і сучасне. Матеріали III міжнар. конф. – Житомир, 1993. – С.146-147.
8. Терський С.В. Старожитній Лучеськ у світлі археології // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. – Луцьк, 1998. – С.6-28.
9. Шкоропад В., Златогорський О., Баюк В. Охоронні археологічні дослідження в центрі міста Луцька // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Старовижівщина з глибини століть. Науковий збірник. – Луцьк, 2008. – Вип..28. – С.373-376.

10. Kowalczuk J. Świątynie-twardze Wołynia. Obronne funkcje świątyni-zabytków sakralnej architektury Ukrainy // Zamojsko-Wołyńskie zeszyty muzealne. - Zamość, 2004. – T.II. – S.81-86.